

تاریخ و سیره

امام حسن عسکری علیه السلام

قاسم خانجانی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
تابستان ۱۴۰۳

خانجانی، قاسم، ۱۳۴۲ -
 امام حسن عسکری (علیه السلام) / قاسم خانجانی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
 ۲۲۳ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۲۵؛ تاریخ اسلام: ۱۴۸)
 بها: ۱۸۰۰۰۰ ریال
 ISBN: 978-600-298-516-3
 فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 بالایی عنوان: تاریخ و سیره.
 کتابنامه؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 نمایه.
 ۱. حسن بن علی (علیه السلام)، امام یازدهم، ۲۳۲-۲۶۰ ق. ۲. Hasan ibn Ali, Imam XI, 846-873. ۳. حسن بن علی (علیه السلام)،
 امام یازدهم، ۲۳۲-۲۶۰ ق. -- دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی. ۴. حسن بن علی (علیه السلام)، امام یازدهم، ۲۳۲-۲۶۰ ق. -- احادیث.
 ۵. Hasan ibn Ali, Imam XI, 846 - 873 -- Hadiths. ۶. حسن بن علی (علیه السلام)، امام یازدهم، ۲۳۲-۲۶۰ ق. فضایل.
 ۶. Hasan ibn Ali, Imam XI, 846 - 873 -- Virtues. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 BP۵۰ ۹۷/۹۵۸۴
 شماره کتابشناسی ملی ۹۷۳۰۵۶۳

امام حسن عسکری (علیه السلام)

مؤلف: قاسم خانجانی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ویراستار: محمدسالم محسنی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۱۶-۳

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
 قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
 (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
 تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی آسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
 فروشگاه اینترنتی: <https://shop.rihu.ac.ir>
 مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۲۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) در مقطع کارشناسی ارشد فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلف اثر، حجت الاسلام والمسلمین قاسم خانجانی و نیز از ارزیاب محترم، دکتر محسن رنجبر سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
------------	---

فصل اول: کلیات تحقیق

۱. طرح تحقیق.....	۳
۲. پیشینه تحقیق.....	۴
۱. موسوعة الامام العسكري عليه السلام.....	۵
۲. حياة الامام الحسن العسكري عليه السلام، دراسة و تحليل.....	۶
۳. حياة الامام العسكري عليه السلام.....	۷
۴. اعلام الهداية، الامام الحسن بن على العسكري عليه السلام.....	۷
۵. الامام الحسن العسكري عليه السلام، والد الامام المهدي الموعود عليه السلام.....	۸
۶. موسوعة كلمات الامام الحسن العسكري عليه السلام.....	۹
۷. مسند الامام العسكري عليه السلام.....	۹
۸. صحيفة امام حسن عسكري عليه السلام.....	۱۰
۳. منبع شناسی.....	۱۱
۳-۱. منابع تاریخی.....	۱۱
۳-۱-۱. منابع عمومی تاریخ اسلام.....	۱۲
۳-۱-۲. منابع عمومی تاریخ امامان عليه السلام.....	۱۳
۳-۱-۳. منابع اختصاصی مربوط به زندگی امام عسكري عليه السلام.....	۱۶
۳-۲. منابع روایی و حدیثی.....	۱۷
۳-۳. منابع رجالی و تراجم.....	۱۹
۴. روش شناسی تحقیق.....	۱۹

فصل دوم: احوال شخصی امام حسن عسكري عليه السلام

۱. پدر و مادر امام عسكري عليه السلام.....	۲۱
۲. تولد.....	۲۳
۳. نام، کنیه و القاب.....	۲۵
۴. همسر و فرزندان.....	۳۲
۴-۱. همسر.....	۳۲
۴-۲. فرزندان امام عسكري عليه السلام.....	۴۰

فصل سوم: امامت امام عسکری (علیه السلام)

۱. واکاوی و گونه‌شناسی نصوص امامت امام حسن عسکری (علیه السلام) ۴۵
- ۱-۱. نصوص کتب آسمانی و ادیان دیگر ۴۶
- ۱-۲. حدیث لوح ۴۷
- ۱-۳. نص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر امامت امام عسکری (علیه السلام) ۴۸
- ۱-۴. روایات ائمه معصومین (علیهم السلام) درباره امامت امام حسن عسکری (علیه السلام) ۴۹
- ۱-۵. روایات امام هادی (علیه السلام) درباره امامت امام عسکری (علیه السلام) ۵۴
- الف) خفقان و محدودیت حاکم بر زمان امام هادی (علیه السلام) ۵۶
- ب) سوءاستفاده دیگران ۵۶
- ج) مطرح شدن بحث بداء ۵۶
۲. گونه‌شناسی دلایل و معجزات ۶۱
۳. واکاوی و گونه‌شناسی فضایل ۷۶
- ۳-۱. علم ۷۷
- ۳-۲. زهد ۷۸
- ۳-۳. عبادت ۷۹
- ۳-۴. سخاوت ۸۰
۴. امام حسن عسکری (علیه السلام) از منظر دیگران ۸۱
- ۴-۱. جایگاه امام عسکری (علیه السلام) از نگاه مخالفان ۸۲
- ۴-۲. جایگاه امام عسکری (علیه السلام) از نگاه غیرمسلمانان زمان خود ۸۴
- ۴-۳. امام عسکری (علیه السلام) از نگاه اهل سنت ۸۶

فصل چهارم: تاریخ و سیره سیاسی و اجتماعی امام عسکری (علیه السلام)

۱. فضای سیاسی جامعه در عصر امام عسکری (علیه السلام) (خلفای عصر امام، قیام‌ها و نهضت‌ها) ۸۹
- ۱-۱. حاکمان معاصر امام حسن عسکری (علیه السلام) ۸۹
- ۱-۲-۱. قیام علی بن زید بن حسین ۹۲
- ۱-۲-۲. قیام ابن صوفی علوی ۹۳
- ۱-۲-۳. قیام احمد بن ابراهیم بن عبدالله ۹۴
- ۱-۲-۴. قیام احمد بن محمد بن عبدالله ۹۴
- ۱-۲-۵. شورش زنگیان ۹۴
۲. اندیشه و مواضع سیاسی و اجتماعی امام عسکری (علیه السلام) ۹۶
- ۲-۱. تقیه؛ راهکاری هوشمندانه ۹۷
- ۲-۲. رسیدگی به شیعیان ۱۰۰
- ۲-۳. حفظ جان امام مهدی (علیه السلام) ۱۰۱
۱. پنهان کردن ولادت امام مهدی (علیه السلام) ۱۰۲
۲. فرستادن امام مهدی (علیه السلام) به مکه ۱۰۳

۱۰۴	۳. وصیت به مادر.....
۱۰۶	۲-۴. تقویت سازمان ارتباطی وکالت.....
۱۰۹	۲-۴-۱. ساختار و شیوه عملکرد سازمان وکالت.....
۱۱۰	۲-۴-۱-۱. تعیین و نصب وکلا.....
۱۱۰	۲-۴-۱-۲. تبیین شخصیت وکلا برای شیعیان.....
۱۱۱	۲-۴-۱-۳. تبیین وظایف و نظارت بر عملکرد وکلا.....
۱۱۲	۲-۴-۱-۴. تأمین مالی وکلا.....
۱۱۲	۲-۴-۱-۵. تأمین امنیت سازمان وکالت.....
۱۱۳	۲-۴-۱-۶. وکلا و باب‌ها، کارگزاران سازمان وکالت.....
۱۱۴	۲-۵. بهره‌گیری از اصل نهان‌کاری و تقیه.....
۱۱۵	۲-۶. وظایف و مسئولیت‌های سازمان وکالت.....
۱۱۶	۲-۶-۱. نقش مالی.....
۱۱۷	۲-۶-۲. نقش ارتباطی.....
۱۱۸	۲-۶-۳. نقش علمی و ارشادی.....
۱۱۹	۲-۶-۴. نقش سیاسی.....
۱۲۰	۲-۶-۵. نقش حفاظتی برای امامان (علیهم‌السلام)، شیعیان و سازمان وکالت.....
۱۲۰	۲-۶-۶. نقش مبارزاتی بر ضدّ منحرفان و مدّعیان دروغین بایّت.....
۱۲۱	۲-۷. ویژگی‌های کارگزاران سازمان وکالت.....
۱۲۱	۲-۷-۱. فرق بین وکیل و باب.....
۱۲۳	۲-۸. زمینه‌سازی برای دوره غیبت.....
۱۲۳	۲-۸-۱. تبیین و تأکید بر دوره غیبت.....
۱۲۵	۲-۸-۲. کاهش ارتباط مستقیم با شیعیان.....
۱۲۶	۲-۸-۳. تقویت و گسترش سازمان وکالت.....

فصل پنجم: حیات اقتصادی امام عسکری (علیه‌السلام)

۱۲۷	۱. وضعیت اقتصادی رابع در عصر امام عسکری (علیه‌السلام).....
۱۳۱	۲. راهکارهای اقتصادی امام عسکری (علیه‌السلام).....
۱۳۲	۲-۱. کسب روزی حلال.....
۱۳۲	۲-۲. کار و تلاش اقتصادی.....
۱۳۳	۲-۳. میانه‌روی و دوری از اسراف و تبذیر.....
۱۳۳	۲-۴. رسیدگی به دیگران.....
۱۳۴	۳. درآمدها و دارایی‌های امام عسکری (علیه‌السلام).....
۱۳۶	۴. هزینه‌های اقتصادی امام عسکری (علیه‌السلام).....
۱۳۶	۴-۱. کمک به مستمندان یا نیازمندان.....
۱۳۷	۴-۲. بخشیدن اموال به مخالفان.....

۱۳۷	۳-۴. حقوق وکلا.....
-----	---------------------

فصل ششم: سیره اخلاقی و تربیتی امام عسکری (علیه السلام)

۱۴۰	۱. خوش رویی، تبسم و خوش رفتاری.....
۱۴۲	۲. لطف و محبت به دیگران.....
۱۴۳	۳. رفع نیاز مردم.....

فصل هفتم: حیات علمی و فرهنگی امام عسکری (علیه السلام)

۱۴۷	وضعیت علمی و فرهنگی زمان امام عسکری (علیه السلام).....
۱۴۸	فعالیت های علمی و فرهنگی امام حسن عسکری (علیه السلام).....
۱۴۸	۱. پاسخ گویی به شبهات و پرسش های مردم.....
۱۵۳	۲. رفع شک و تردید درباره امام و جایگاه امامت.....
۱۵۵	۳. مبارزه با تفکر باطل و فرقه های انحرافی.....
۱۵۵	۳-۱. موضوع خلق قرآن.....
۱۵۷	۳-۲. غالیان.....
۱۶۰	۳-۳. ثنویت.....
۱۶۱	۳-۴. مَقْوُضه.....
۱۶۲	۳-۵. واقفیه.....
۱۶۳	۴. احادیث و روایات امام حسن عسکری (علیه السلام).....
۱۶۴	۵. رساله ها و نامه ها.....
۱۶۶	۶. کتاب ها و آثار.....
۱۶۹	۷. دعا.....
۱۷۰	۷-۱. نگاهی اجمالی به دعا های امام عسکری (علیه السلام).....
۱۷۱	۷-۲. آموزش دعا.....
۱۷۳	۸. تربیت شاگردان و گونه شناسی اصحاب و شاگردان امام عسکری (علیه السلام).....
۱۸۰	۹. رهبری حرکت علمی جامعه شیعه.....

فصل هشتم: شهادت امام حسن عسکری (علیه السلام)

۱۸۷	۱. شواهد عمومی.....
۱۸۷	۱-۱. مسمومیت یا قتل همه امامان (علیهم السلام).....
۱۸۸	۱-۲. کوتاه بودن عمر.....
۱۸۸	۲. شواهد اختصاصی.....
۱۸۹	۲-۱. حبس امام عسکری (علیه السلام).....
۱۹۲	۲-۲. اقدام عملی برای به شهادت رساندن امام عسکری (علیه السلام).....

۱۹۳	 ۲-۳. شاهد گرفتن بر عدم شهادت امام عسکری علیه السلام از نظر حکومت عباسی
۱۹۵	 ۳. مرقد و زیارت امام حسن عسکری علیه السلام
۱۹۹	 جمع بندی و نتیجه گیری
۲۰۱	 منابع
۲۱۱	 نمایه ها
۲۱۱	 نمایه اشخاص

مقدمه

از آنجاکه مهم‌ترین علت مطالعه تاریخ عبرت‌آموزی و استفاده از تجربه‌های تاریخی برای پیشرفت بشر است، تاریخ امامان (علیهم‌السلام)، از جمله تاریخ زندگانی امام عسکری (علیه‌السلام) نیز یکی از مهم‌ترین زمینه‌های عبرت‌آموزی از تاریخ است که این امر بدون شناخت، بررسی و تحلیل آن دوران امکان‌پذیر نیست.

امام عسکری (علیه‌السلام)، یازدهمین پیشوای شیعه از امامان معصوم و فرزند امام هادی (علیه‌السلام) است. آن حضرت پس از شهادت امام هادی (علیه‌السلام)، در ۲۲ سالگی امامت شیعه را به عهده گرفت و در طول شش سال جامعه شیعه را به‌خوبی رهبری کرد و سرانجام در زمان معتد (حکومت ۲۵۶-۲۷۹ق)، حاکم ستمگر عباسی، به شهادت رسید. رهبری جامعه شیعه در این زمان با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو بود. اختناق و محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی که وجود داشت، اختلاف فکری و اعتقادی فرقه‌ها و گروه‌های مختلفی مانند غالیان، واقفیه، مفوضه، ثنویت و مجسمه که در این دوره فعال بودند، تردید در امامت امام عسکری (علیه‌السلام) در این زمان به‌ویژه از سوی برخی از شیعیان و از همه مهم‌تر، تحت‌نظر بودن و به‌نوعی حبس خانگی امام عسکری (علیه‌السلام) که سبب شده بود ارتباط آن حضرت با شیعیان بسیار اندک باشد، از جمله دشواری‌ها بود. با این حال، امام عسکری (علیه‌السلام) از هر فرصتی برای ارتباط با شیعیان استفاده کرده و رهبری خود را به‌خوبی به انجام رساند. امام عسکری (علیه‌السلام) در این زمان علاوه بر هدایت جامعه شیعه، زمینه‌سازی و ایجاد بسترهای مناسب برای درک درست از زمان غیبت امام عصر (علیه‌السلام) و شرایط این دوره را نیز به عهده داشت که آن را نیز به‌خوبی انجام داد.

درباره سیره و زندگی امام عسکری (علیه السلام) آثار متعددی وجود دارد که بسیاری از آنها در دوره معاصر سامان یافته‌اند و هرچند مطالب بسیاری از زندگی آن حضرت را بازگو کرده‌اند، اما به نظر رسید در این آثار برخی از مباحث مربوط به آن حضرت به خوبی مورد بررسی و تحقیق قرار نگرفته‌اند؛ از این رو، این نوشته بر آن است تا با استفاده از منابع موجود، زوایای مختلف تاریخ زندگی امام عسکری (علیه السلام) را مورد بررسی قرار دهد تا بتواند تصویر روشنی را از سیره، زمانه و زندگی آن حضرت ارائه کند و در نتیجه، به شکل مؤثری در زمینه شناخت بهتر و الگو قرار دادن آن حضرت گام بردارد.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱. طرح تحقیق

اسوه و الگو بودن سیره امامان (علیهم السلام)، از جمله سیره و زندگی امام عسکری (علیه السلام)، از موضوعات اثبات شده است و از این رو برای شناخت بهتر دوره زندگی امام عسکری (علیه السلام)، مطالعه، بررسی و تحلیل حوادث آن دوره ضروری می نماید. بر همین اساس، نگارش متنی که به زوایای مختلف زندگی امام عسکری (علیه السلام) پرداخته باشد اهمیت بسیار دارد و به نظر می رسد نگارش کتابی با این ویژگی می تواند هم از نظر علمی و هم به لحاظ اجتماعی و کاربردی نقش مؤثری داشته باشد.

تبیین وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در دوره امام عسکری (علیه السلام) و نقش آن حضرت در رهبری جامعه شیعه، نشان دادن سیره و زندگی امام عسکری (علیه السلام) در عرصه های مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و نیز نمایاندن نقش امام عسکری (علیه السلام) در زمینه سازی برای دوران غیبت امام عصر (عجل الله تعالی فرجه)، با توجه به اختناق شدید و دشواری های دوران زندگی امام عسکری (علیه السلام)، از اهمیت بسیاری برخوردار است که در این نوشته بدان پرداخته خواهد شد.

دوران زندگی امام عسکری (علیه السلام) تمایزاتی نسبت به سایر امامان (علیهم السلام) داشته که سبب شده است گزارش و اخبار اندکی از این دوره به نسل های بعد منتقل شود. خفقان، تحت نظر بودن و محدودیت ها و مشکلاتی که برای امام عسکری (علیه السلام) برای ارتباط با دیگران در این دوره وجود داشت، اندک بودن دوران امامت آن حضرت، فعالیت فرقه ها و گروه های دیگر با افکار انحرافی در این دوره و ایجاد شک و تردید در امامت آن حضرت حتی از سوی برخی از شیعیان، از مهم ترین عواملی بود که دوران زندگی آن حضرت را با سایر امامان (علیهم السلام) متمایز می کرد.

براین اساس، تبیین نصوص مربوط به اثبات امامت این امام بزرگوار، شناخت وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در این دوره و نقش امام عسکری (علیه السلام) در این باره، موضع گیری و نقش امام عسکری (علیه السلام) درباره قیام هایی که در این دوره صورت گرفت، بیان ارتباط این امام بزرگوار با شیعیان، چگونگی تقویت و استمرار امور وکلا و سازمان وکالت در این دوره، کیفیت امامت و رهبری شیعه در دوران این امام بزرگوار و بازگو کردن تعالیم و معارفی که از امام عسکری (علیه السلام) بر جای مانده است، از مهم ترین اهداف این تحقیق است.

۲. پیشینه تحقیق

اهمیت شناخت دوران زندگی امام عسکری (علیه السلام) و در پاره ای موارد، حساسیت تاریخی این دوره سبب شده است تحقیق و نگارش درباره زندگی امام عسکری (علیه السلام) مورد توجه قرار گیرد و پس از شهادت ایشان تا دوران معاصر کتاب ها، مقالات و نوشته هایی چند درباره زندگی امام عسکری (علیه السلام) نگارش یابد. این آثار که بیشتر به صورت چاپ کاغذی و در پاره ای موارد به شکل الکترونیکی سامان یافته اند، هرکدام دارای امتیازات و نواقصی هستند. برخی از این آثار با وجود امتیازاتی که دارند، اما دست کم به سبب تفصیل بسیار در برخی بخش ها، کامل نبون برخی مباحث، غفلت از برخی مباحث یا سست بودن آنها و همچنین به سبب نگارش تعدادی از آنها به زبان عربی، حتی اگر ترجمه شوند، نمی توانند ما را در رسیدن به اهداف مورد نظر یاری رسانند. برخی از مواردی که به زبان فارسی نیز در دست است، گمان می رود به سبب کامل نبودن و یا علمی و تحقیقی نبودن نمی توانند خلأ موجود را پر کنند.

در برخی مراکز علمی نیز درباره زندگی امامان (علیهم السلام)، از جمله زندگی امام عسکری (علیه السلام) همایش ها و تحقیقاتی صورت گرفته و یا در دست اقدام است که به ظاهر با تحقیق حاضر تفاوت هایی دارند. همایش ملی امام حسن عسکری (علیه السلام) در تاریخ ۱۱ اسفند ۱۳۹۰ توسط دانشگاه پیام نور واحد کرمان، در شهر کرمان برگزار و مقاله هایی ارائه شد. همچنین در همایشی که به منظور معرفی و بررسی ابعاد مختلف زندگی امام عسکری (علیه السلام) به وسیله پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی در تاریخ ۱۲ آبان ۱۴۰۱ صورت گرفت، تحقیقات و مقاله هایی تدوین شد که به صورت مجموعه مقالات چاپ شده است و هرچند

برخی مقاله‌های آن از تحقیق و پژوهش علمی مطلوبی برخوردارند، اما بدیهی است که این موارد به سبب ماهیت مجموعه مقاله، با کتاب تفاوت دارند.

طبیعی است که معرفی همه نگاشته‌ها و تحقیقات سامان‌یافته درباره امام عسکری (ع) در این مجال امکان‌پذیر نیست؛ از این‌رو در این بخش، با رعایت اختصار و نگاهی گذرا، تنها به آثار مهم در این باره اشاره می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. موسوعة الامام العسکری (ع)

یکی از آثار مهم و جامعی که اطلاعات کاملی را از زندگی امام عسکری (ع) به دست می‌دهد و از این‌رو درخور تقدیر است و گام بلندی در مسیر معرفی امام عسکری (ع) به شمار می‌رود، موسوعة الامام العسکری (ع) است. با همه تلاشی که در تدوین این کتاب صورت گرفته و بدان اشاره خواهد شد، نداشتن تحلیل و بررسی و جمع‌آوری صرف روایات و گزارش‌های تاریخی بدون مقایسه، بررسی، تحلیل و نتیجه‌گیری از مباحث، از نواقص این اثر به شمار می‌آید. این مجموعه شش جلدی به همت سید محمد موسوی، سید ابوالفضل طباطبایی، شیخ مهدی اسماعیلی و شیخ عبدالله صالحی و با اشراف عالیّه مرحوم آیت الله خزعلی تهیه و تدوین و در سال ۱۴۲۶ ق در شش جلد و در ۲۶۲۸ صفحه به وسیله مؤسسه ولی عصر (ع) در قم منتشر شده است.

در مقدمه این کتاب درباره روش تحقیق و نگارش آن توضیحاتی آمده و بررسی موضوعات کلامی، فقهی، تاریخی و خبری آن براساس سخنان امام عسکری (ع) مدنظر قرار گرفته است. براین اساس، هر حدیث به طور کامل در باب مخصوص به خود آمده و در پاورقی به منابع آن اشاره شده است. احادیث از قدیم‌ترین مأخذ گرفته شده و مفصل‌ترین متن‌ها گزینش و در پاورقی به سایر طرق حدیث و مصادر و موارد اختلافش اشاره شده است؛ اغلاط و اشتباهات صورت گرفته در نقل متن یا سند حدیث برطرف شده و برخی از عبارت‌های احادیث مبهم و واژه‌های مشکل آنها با استفاده از کتب معتبر لغت، روشن شده‌اند. همچنین با استفاده از قرائن رجالی و غیر آن، معصوم موردنظر در احادیث مضمّن که در آنها نام معصوم نیامده، مشخص شده است؛ چنان‌که می‌دانیم، در برخی از احادیث، نام معصومی که حدیث از او نقل شده، دقیقاً مشخص نیست، مانند ابوالحسن که میان امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) و امام هادی (ع)

مشترک است. در این موسوعه این ابهام برطرف شده است، هرچند نسبت به تصحیح یا تضعیف سند احادیث کار چندانی صورت نگرفته است.

مجموعه احادیث و مطالب این موسوعه در نه باب و ۵۹ فصل و یک خاتمه تنظیم و دسته‌بندی شده است.

تعداد احادیث کتاب، حدود ۱۱۸۰ حدیث است که در صورت لزوم لغات و عبارات مشکل و یا اشتباه در پاورقی، ترجمه و توضیح داده شده‌اند. دارا بودن ۳۰ فهرست متنوع، از ویژگی‌های دیگر این موسوعه است.

۲. حیات الامام الحسن العسکری (علیه السلام)، دراسة و تحلیل

این کتاب، چنان‌که از نامش پیداست، به تحلیل و بررسی زندگانی امام عسکری (علیه السلام) پرداخته است که به‌وسیله باقر شریف قرشی به زبان عربی تدوین یافته و چاپ جدید آن به‌وسیله دارالمعروف قم در ۳۳۴ صفحه و با تحقیق مهدی باقر قرشی منتشر شده است. اهمیت این کتاب سبب شده است دو ترجمه از آن صورت بگیرد؛ یکی به‌وسیله محمدرضا عطایی که در مشهد و به همت کنگره جهانی امام‌رضا (علیه السلام)، در ۳۵۷ صفحه و زیری به سال ۱۳۷۱ منتشر شده و دیگری با نام زندگانی امام حسن عسکری (علیه السلام) ترجمه سیدحسن اسلامی که به‌وسیله دفتر انتشارات اسلامی در ۲۸۴ صفحه و زیری به سال ۱۳۷۱ به چاپ رسیده است.

مؤلف در فصل اول این کتاب، به تاریخ و محل ولادت و رشد امام عسکری (علیه السلام) و برخی مباحث دیگر مانند عبادت، علم، حلم، سخاوت، نص بر امامت امام عسکری (علیه السلام) و دعای آن حضرت و برخی از ادعیه و صلوات‌هایی که از آن حضرت برای معصومین نقل شده، پرداخته است. در فصل دوم نظرات برخی از اصحاب امام عسکری (علیه السلام) و برخی دانشمندان درباره آن حضرت آمده است. فصل سوم نامه‌های امام عسکری (علیه السلام) را شامل می‌شود. در فصل چهارم برخی از روایات آن حضرت در موضوعات مختلف بیان شده است. فصل بعد اصحاب و راویان امام عسکری (علیه السلام) را دربر دارد که در این کتاب حدود ۱۰۶ تن معرفی شده‌اند. در فصل بعد با عنوان «عصر الامام» با اشاره به وضعیت اقتصادی دشواری که در این دوره از سوی عباسیان برای مردم به وجود آمده بود، به مباحث سیاسی این دوره از جمله قیام‌های علویان پرداخته است. نویسنده در فصل بعد به معرفی حاکمان عباسی پرداخته و به برخی اقدامات آنان

در مقابل امام عسکری علیه السلام اشاره کرده است. در فصل بعد نص بر امامت امام مهدی علیه السلام از جانب امام عسکری علیه السلام و مباحث مربوط به شهادت آن حضرت مطرح شده است. نویسنده برای نگارش این کتاب، در بیشتر موارد از منابع کهن و معتبر تاریخی، حدیثی، رجال، کلامی، تفسیری و اخلاقی استفاده کرده است. این کتاب با آنکه از امتیازات بسیاری برخوردار است، اما عدم توازن در برخی از فصول آن، هم به لحاظ کمیت و هم از نظر کیفیت بحث و نیز تفصیل بیش از حد در برخی مباحث، مانند معرفی اصحاب امام عسکری علیه السلام و خارج شدن از ساختار بررسی و تحلیل زندگانی آن حضرت، از نواقص این کتاب است.

۳. حیاة الامام العسکری علیه السلام

این کتاب، نوشته محمدجواد طبسی است که به وسیله انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم به سال ۱۳۷۱ در ۵۱۱ صفحه وزیری منتشر شده است. مؤلف این کتاب، پژوهش حاضر را به اندازه توان خود در ده ها منبع و مصدر تاریخی، حدیثی، رجال، کلامی، تفسیری و اخلاقی پیگیری کرده است. در انتهای این اثر، فهرستی از آیات، احادیث، اعلام، مکان ها و فهرست مطالب درج شده است. با آنکه این کتاب از امتیازات ارزشمندی برخوردار است، اما کامل نبودن برخی از مباحث، عدم توازن در برخی فصول و مباحث این کتاب و نیز ضعیف بودن برخی منابع، از نواقص این کتاب به شمار می آید. شاید به همین سبب مقاله ای در نقد این کتاب نوشته شده و به همراه پاسخ نویسنده، در مجله پیام حوزه شماره ۱۶ سال ۱۳۷۶ به چاپ رسیده است.

با این حال، اهمیت این کتاب سبب شده است تا ترجمه ای از آن با نام «با خورشید سامرا، تحلیلی از زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام» به وسیله عباس جلالی صورت گرفته و در ۳۴۴ صفحه به سال ۱۳۸۷ به همت بوستان کتاب قم چاپ شود.

۴. اعلام الهدایة، الامام الحسن بن علی العسکری علیه السلام

این اثر از سری کتاب هایی است که در چندین جلد در مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام تدوین یافته و هر جلد اختصاص به یک معصوم دارد که جلد ۱۳ آن در ۲۴۲ صفحه درباره امام حسن عسکری علیه السلام نگارش یافته و به سال ۱۴۲۲ چاپ شده است.

این کتاب دارای چهار باب و هر باب شامل چند فصل است. در باب اول با اشاره به شرح حال مختصری از امام عسکری (علیه السلام)، نظر دیگران درباره آن حضرت و برخی از ویژگی‌های فردی امام عسکری (علیه السلام) آمده است. باب دوم، مراحل ولادت تا دوران امامت آن حضرت را دربر دارد. باب سوم، وضعیت سیاسی و اجتماعی زمان امام عسکری (علیه السلام) و برخی قیام‌ها و شورش‌ها و نیز شهادت آن حضرت را بیان کرده است. در باب چهارم وضعیت فرهنگی در زمان امام عسکری (علیه السلام) و برخورد آن حضرت با فرقه‌های انحرافی و نیز نمونه‌هایی از میراث فرهنگی آن حضرت بازگو شده است. این کتاب با آنکه ساختار قابل قبولی دارد، اما نداشتن تحقیق همه‌جانبه در برخی مباحث، تفصیل در پاره‌ای از مباحث، مانند همراهی امام عسکری (علیه السلام) با امام هادی (علیه السلام)، نداشتن تحلیل مناسب و کافی و استفاده از منابع غیر معتبر و معاصر از نواقص این کتاب است.

۵. الامام الحسن العسکری (علیه السلام)، والد الامام المهدي الموعود (علیه السلام)

این کتاب، نوشته علی کورانی عاملی است که در ۴۶۰ صفحه وزیری به سال ۱۴۳۵ق در قم به چاپ رسیده است. نویسنده در این کتاب با بحثی مربوط به اثبات نسبت پدر و فرزندی میان امام حسن عسکری (علیه السلام) و امام مهدی (علیه السلام) آغاز کرده و با روش گزینشی به برخی از مباحث مربوط به زندگانی امام عسکری (علیه السلام) پرداخته است. پاره‌ای از این مباحث عبارت‌اند از معجزات آن حضرت، سازمان وکالت، مادر و همسر امام عسکری (علیه السلام)، تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)، نمونه‌ای از علم امام عسکری (علیه السلام)، نمونه‌ای از دعا‌های آن حضرت و شهادت امام عسکری (علیه السلام). هرچند بیشتر مباحث این کتاب عالمانه و محققانه بررسی شده است، اما عدم تحلیل برخی از مباحث و نیز مطرح نشدن پاره‌ای از مباحث دوران زندگی امام عسکری (علیه السلام)، مانند قیام‌ها و وضعیت سیاسی و اجتماعی زمان امام عسکری (علیه السلام) از نواقص این کتاب به شمار می‌رود.

همچنین به نظر می‌رسد نویسنده محترم در برخی موارد تفصیل و حواشی بحث را بیش از اندازه گسترش داده و در حقیقت، مباحث خارج از موضوع مطرح شده است.

۶. موسوعة کلمات الامام الحسن العسكري (علیه السلام)

این نوشته، مجموعه‌ای از سخنان و احادیث امام حسن عسکری (علیه السلام) را در موضوعات مختلف اخلاقی، اعتقادی، تفسیری، اجتماعی و فقهی دربر دارد. در این کتاب ضمن معرفی اجمالی امام حسن عسکری (علیه السلام)، به احادیثی از آن امام در موضوعات مختلف دینی پرداخته شده است. در این روایات به مطالبی مانند توحید و معرفت الهی، اسماء و صفات خداوند و شرح معنای آنها، معنای شرک به خدا، قضا و قدر الهی، نبوت عامه و خاصه، ادله نبوت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، ادله اثبات امامت امامان دوازده‌گانه شیعه، علایم و نشانه‌های امامت آنان، مقامات علمی و معنوی اهل بیت (علیهم السلام) و ضرورت پذیرش ولایت آنان، مقام و منزلت والای حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)، تفسیر برخی از آیات قرآنی از سوره‌های مختلف قرآن، امام مهدی (عج) و مهدویت، بیان برخی از کرامات و معجزات امام عسکری (علیه السلام)، بیان برخی از احکام شرعی از زبان آن حضرت در مورد مسائلی همچون طهارت، نمازهای واجب و مستحب، روزه ماه مبارک رمضان، خمس و زکات، حج، تقیه، بیع، وقف، اجاره، ضمان، نکاح، کفارات، اطعمه و اشربه، شهادت و حدود و همچنین بیان برخی از فضایل و رذایل اخلاقی و نیز برخی از ادعیه و زیارات وارد شده از آن امام اشاره شده است. این کتاب شامل ۵۲۶ حدیث و ۵۶۹ صفحه است. ترجمه این کتاب نیز به وسیله جواد محدثی صورت گرفته و به همت نشر معروف در قم و در ۴۵۶ صفحه چاپ شده است.

۷. مسند الامام العسکری (علیه السلام)

این نوشته، مجموعه کامل دیگری از سخنان، احادیث و روایات امام عسکری (علیه السلام) است که به وسیله مرحوم عزیزالله عطاردی تدوین شده و به همت کنگره جهانی امام رضا (علیه السلام) در ۳۷۱ صفحه و زیری چاپ شده و به وسیله انتشارات دارالصفوة بیروت افست شده است. در ابتدای این کتاب تاریخ مختصری از زندگانی امام عسکری (علیه السلام) و مباحث مربوط به احوالات شخصی آن حضرت و مطالبی مربوط به جعفر کذاب مطرح شده است. مهم‌ترین بخش این کتاب، روایات و احادیث امام عسکری (علیه السلام) است که در بخش‌ها و موضوعات مختلف فقهی، کلامی، اخلاقی، احتجاجات و معارف بیان شده است. در پایان کتاب ۱۴۹ تن از راویان و شاگردان امام عسکری (علیه السلام) که از ایشان روایت دارند با اشاره به

وضعیت آنان از نظر وثاقت، تعداد روایت و موارد دیگر معرفی شده‌اند. از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب آن است که احادیث و روایات با ذکر سند و منبع مورد استفاده، نقل شده‌اند.

۸. صحیفه امام حسن عسکری (علیه السلام)

این کتاب نیز مجموعه‌ای از سخنان، احادیث، دعاها و نامه‌های امام عسکری (علیه السلام) را دربر دارد که به وسیله جواد قیومی اصفهانی گردآوری شده و در سال ۱۳۹۳ در قم به همت دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم در ۲۷۲ صفحه به چاپ رسیده است. مباحث این مجموعه در پنج فصل با عنوان‌های: نیایش‌ها و ادعیه آن حضرت، نامه‌های آن حضرت، کلمات توحیدی آن حضرت، گزیده‌ای از گفتار آن حضرت و اشعاری در مدح آن حضرت سامان یافته و در فصل ششم آن فهرست مطالب آمده است. این کتاب نسبت به دو کتاب پیشین از حجم مطالب کمتری برخوردار بوده و در حقیقت، گزینشی از عناوین یادشده را دربر دارد. در ابتدای کتاب به اختصار به زندگانی امام عسکری (علیه السلام) و برخی مباحث سیاسی و اجتماعی مربوط به دوره آن حضرت اشاره شده است.

افزون بر آثار یادشده، پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های بسیاری درباره ابعاد مختلف زندگی امام حسن عسکری (علیه السلام) تدوین شده‌اند که در این بحث برای رعایت اختصار، تنها به دو مورد از پایان‌نامه‌ها اشاره می‌شود:

۱. پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مواضع فکری و سیاسی امام حسن عسکری (علیه السلام) در برابر خلافت عباسی» نوشته محمود کاتبی با راهنمایی احمدرضا بهنیاfer و مشاوره حسن شادپور، در سال ۱۳۹۳ در دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود دفاع شده است. این پایان‌نامه با هدف تبیین جریان‌های غالب فکری در عصر زندگانی امام حسن عسکری (علیه السلام) به‌ویژه در دوره امامت ایشان سامان یافته است. امام حسن عسکری (علیه السلام) در دوران امامت خویش با توجه به اعمال محدودیت‌های سیاسی و خفقان از طرف حکومت عباسی از راه‌های مختلف به اتخاذ مواضع سیاسی منطقی پرداخته که در این پژوهش، به شرایط سیاسی حاکم بر دستگاه خلافت عباسی و سیاست خلفای عباسی نسبت به امام عسکری (علیه السلام) و شیعیان آن حضرت پرداخته شده است.

۲. پایان‌نامه دیگری با عنوان «سیره اخلاقی و سیاسی امام حسن عسکری (علیه السلام)» نوشته اعظم زارعی، از طلاب مدرسه علمیه خواهران الزهراء (علیها السلام) نیریز از توابع استان فارس با راهنمایی سید شمس‌الدین مظلومی و مشاوره مرجان خواجه احمدی دفاع شده است. در این رساله علمی، پس از بررسی ویژگی‌های اخلاقی و آگاهی امام حسن عسکری (علیه السلام) از مسائل سیاسی و اجتماعی زمان خویش، آمده است که اگر امام حسن عسکری (علیه السلام) به امامت نمی‌رسید، زمینه غیبت امام مهدی (علیه السلام) فراهم نمی‌شد و شیعیان در شک و تردید قرار می‌گرفتند و نمی‌توانستند امام عصر خود را بشناسند.

همچنین درباره ابعاد مختلف زندگی امام عسکری (علیه السلام) مقالات بسیاری سامان یافته‌اند که برای اختصار از اشاره به آنها صرف‌نظر می‌شود.

۳. منبع‌شناسی

مطالب مربوط به زندگانی امام عسکری (علیه السلام) در منابع دست‌اول و کهن تاریخی به‌طور پراکنده آمده است. البته منابعی که به تاریخ زندگی امامان (علیهم السلام) پرداخته‌اند، طبیعی است که بخشی را نیز به زندگی امام عسکری (علیه السلام) اختصاص داده‌اند، اما به‌جز این موارد، بسیاری از حوادث و مباحث مربوط به آن حضرت به مناسبت‌های مختلف در مواضع متعددی از منابع تاریخی بیان شده است. بنابراین، از قرون نخستین نگارش سیره و تاریخ، کتاب یا نوشته مستقلی وجود ندارد که به‌شکل منسجم به زندگی امام عسکری (علیه السلام) پرداخته باشد. براین اساس، مهم‌ترین منابعی که بخش‌هایی از زندگی آن حضرت را دربر دارند، به چند دسته تقسیم می‌شوند: ۱. منابع تاریخی که خود به سه دسته تقسیم می‌شوند: منابع عمومی تاریخ اسلام، منابع عمومی تاریخ امامان (علیهم السلام) و منابع اختصاصی مربوط به زندگی امام عسکری (علیه السلام)؛ ۲. منابع روایی و حدیثی؛ ۳. منابع رجالی و تراجم. در این بخش به‌اختصار به معرفی این منابع پرداخته می‌شود:

۳-۱. منابع تاریخی

مهم‌ترین بخش از آگاهی مربوط به زندگی امام عسکری (علیه السلام) در منابع تاریخی آمده است که خود به دو دسته تقسیم می‌شود: یک دسته از مباحث مربوط به امام عسکری (علیه السلام) در منابع تاریخی عمومی تاریخ اسلام آمده که مطالب مختلف تاریخی درباره افراد، حکومت‌ها،

سلسله‌ها، خاندان‌ها و دوره‌های مختلف تاریخی را دربر دارند. معمولاً اطلاعات مربوط به آن حضرت در این منابع، پراکنده و در برخی موارد در فصول مختلفی مطرح و در پاره‌ای موارد تکرار شده است. دسته دیگر که بخش عمده و بیشترین مباحث مربوط به آن حضرت را شامل می‌شود، در منابع تاریخی عمومی تاریخ امامان (علیهم السلام) آمده است. این منابع، اختصاص به یک امام خاص ندارند و معمولاً درباره دوازده امام (علیهم السلام) یا چهارده معصوم (علیهم السلام) نوشته شده‌اند. در این دسته از منابع، به‌طور معمول اطلاعات مربوط به هر امام، از جمله امام عسکری (علیه السلام) در فصلی مستقل آمده و به‌شکلی منظم و منسجم تدوین شده است. با این توضیح، به اختصار، به معرفی و نقد و بررسی تعدادی از این منابع پرداخته می‌شود:

۳-۱-۱. منابع عمومی تاریخ اسلام

بسیاری از منابع دست‌اول تاریخی، اخبار محدوده زمانی پیش از اسلام تا زمان نزدیک به درگذشت مؤلف را دربر دارند. این منابع به سبب آنکه موضوع مشخص، فرد مشخص، مقطع معینی از تاریخ اسلام و یا محدوده جغرافیایی معینی را در نظر نگرفته‌اند بلکه مجموعه حوادث محدوده زمانی ابتدای تاریخ خلقت یا پیش از اسلام و یا تاریخ اسلام تا زمان نزدیک به درگذشت مؤلف را گزارش کرده‌اند، به تاریخ عمومی شناخته می‌شوند. تاریخ خلیفه بن خیاط، از خلیفه بن خیاط (م. ۲۴۰ ق)، تاریخ یعقوبی، نوشته ابن واضح یعقوبی (م. ۲۸۴ ق)، تاریخ طبری، از محمد بن جریر طبری (م. ۳۱۰ ق)، مروج الذهب و معادن الجواهر، از علی بن حسین مسعودی (م. ۳۴۶ ق)، الکامل فی التاریخ، از ابن اثیر علی بن محمد جزری (م. ۶۳۰ ق)، سیر أعلام النبلاء، نوشته محمد بن احمد ذهبی (م. ۷۴۸ ق)، البدایة و النهایة از ابوالفداء اسماعیل بن کثیر دمشقی (م. ۷۷۴ ق)، در شمار منابع عمومی‌اند که به مناسبت زمان امام عسکری (علیه السلام) یا ارتباط آن حضرت با حاکمان عباسی و یا اختصاص بخشی مستقل به امام عسکری (علیه السلام)، به زندگی آن حضرت پرداخته‌اند. البته مقدار، چگونگی و دیدگاه این کتاب‌ها نسبت به زندگی امام عسکری (علیه السلام) یکسان نیست و به تناسب ساختار یا نوع نگاه نویسندگان تفاوت‌هایی در این منابع وجود دارد.

۳-۱-۲. منابع عمومی تاریخ امامان (علیهم السلام)

بخش مهمی از اخبار و گزارش‌های تاریخی مربوط به زندگی امام عسکری (علیه السلام) در منابع عمومی تاریخ امامان (علیهم السلام) آمده است. این منابع به شرح حال یا سیره و زندگی همه امامان (علیهم السلام) پرداخته‌اند و به یک امام یا موضوع مربوط به یک امام اختصاص ندارد و از آن‌رو که به شرح حال همه امامان (علیهم السلام) یا موضوعات مربوط به همه امامان (علیهم السلام) پرداخته‌اند، به آنها منابع عمومی می‌گویند. این منابع هرچند در قرون نخستین از فراوانی برخوردار نیستند، اما با توجه به نوع نگاه مؤلفان آنها و شمول مطالب و گزارش‌های تاریخی، اهمیت بسیاری دارند. در اینجا به تعدادی از این منابع اشاره می‌شود:

۱. الإرشاد فی معرفة حُجَجِ الله علی العباد، نوشته شیخ مفید (م. ۴۱۳ق)؛ این کتاب که تنها شرح حال زندگی دوازده امام (علیهم السلام) را دربردارد، با نگاهی تاریخی-کلامی نگاشته شده است. تاکنون چاپ‌های مختلف و ترجمه‌های متعددی از الارشاد منتشر شده که در حال حاضر بهترین چاپ آن با تحقیق مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) در دو جلد سامان یافته است و این چاپ نیز نواقصی دارد و می‌توانست بسیار بهتر از این باشد؛ از این‌رو جا دارد که تصحیح و تحقیق جدید و عالمانه‌تری از این کتاب صورت گرفته و دوباره چاپ شود. در این کتاب به شرح حال رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) پرداخته نشده است. بدون تردید این کتاب هم به سبب قدمت و هم از نظر اعتبار و هم به لحاظ مباحث تاریخی، از مهم‌ترین آثار مربوط به زندگی امامان (علیهم السلام) به شمار می‌رود.

اهمیت الارشاد چنان است که از همان زمان تا به امروز مورد استناد قرار گرفته و منبع مهمی برای مورخان در دوره‌های بعد محسوب می‌شود. استفاده از منابعی که در اختیار شیخ مفید بوده است و بعداً از میان رفته‌اند، از امتیازات مهم الارشاد است. اهمیت این کتاب سبب شده است تا به چند زبان از جمله انگلیسی، اردو و فارسی ترجمه شده و چند ترجمه فارسی داشته باشد. از صفحه ۳۱۳ تا ۳۳۷ از جلد دوم، حدود ۲۴ صفحه به زندگی امام عسکری (علیه السلام) اختصاص دارد. مشخصات و برخی از ویژگی‌های فردی، نص بر امامت و برخی از دلایل و معجزات، برخی از حوادث دوران آن حضرت، حضور آن حضرت در سامرا و شرایط آن حضرت در این زمان و برخی مباحث سیاسی و اجتماعی این دوران از جمله تحت نظر بودن و برخی از رفتارهای ناشایست و سخت‌گیری حاکمان عباسی نسبت به آن حضرت و زمینه‌های منجر به رحلت آن

حضرت در این بخش آمده است. تفاوت مهم شیخ مفید نسبت به سایر منابع شیعی آن است که برخلاف عموم منابع شیعی، برای شهادت امام عسکری (علیه السلام) از تعبیر «شهادت» استفاده نکرده است؛ هرچند به برخی موارد از زندانی شدن و حبس آن حضرت اشاره‌هایی دارد.

۲. إعلام الوری بأعلام الهدی، نوشته فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸ق)؛ این کتاب شرح حال چهارده معصوم (علیهم السلام) را دربر دارد که با شرح حال رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آغاز شده و با شرح حال حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) ادامه یافته و سپس به دوازده امام (علیهم السلام) پرداخته است. این کتاب به سبب اهمیت، قدمت و اعتبار آن مورد استناد مورخان بعدی قرار گرفته و به فارسی نیز ترجمه شده است. در جلد دوم این کتاب از صفحه ۱۲۹ تا ۱۵۲، حدود ۲۳ صفحه در چهار فصل به دوران امام عسکری (علیه السلام) اختصاص دارد. مهم‌ترین مباحث زندگی آن حضرت، مانند مشخصات و برخی از ویژگی‌های فردی، نص بر امامت و برخی از دلایل و معجزات، برخی از حوادث دوران آن حضرت، سخت‌گیری حاکمان عباسی نسبت به آن حضرت و شهادت آن حضرت در این بخش آمده است.^۱

۳. مناقب آل ابی طالب مشهور به المناقب، نوشته محمد بن علی ابن شهر آشوب مازندرانی (م. ۵۸۸ق)؛ ابن شهر آشوب در این کتاب به مناقب اهل بیت (علیهم السلام) پرداخته و با نقل مناقب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آغاز کرده و پس از اشاره به مناقب حضرت فاطمه (علیها السلام)، در ابواب جداگانه‌ای به شرح حال و مناقب یازده امام پرداخته است. از مهم‌ترین تفاوت‌های این کتاب با منابع دیگر این است که درباره امام دوازدهم و برخی از مباحث مربوط به امامت و غیبت آن حضرت سخنی به میان نیامده است. همچنین ابن شهر آشوب در برخی کتاب‌هایش به مطالبی در مناقب ارجاع داده است که در چاپ موجود از مناقب وجود ندارد.

به ظاهر ابن شهر آشوب قصد داشته آنچه درباره مناقب اهل بیت (علیهم السلام) و خاندان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده است گرد آورد، اما بسیاری از مسائل و احادیث موجود در منابع در این کتاب وجود ندارد؛ این در حالی است که ابن شهر آشوب در مقدمه می‌گوید بابتی را در مورد اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و فضایل آنها قرار خواهد داد، اما در کتاب موجود چنین مبحثی وجود ندارد؛ علاوه بر این، در مناقب ابن شهر آشوب برخی مطالب وجود دارد که تنها در این کتاب آمده است و

۱. ر.ک: طبرسی، اعلام الوری، ج ۲، ص ۱۲۳.

در منابع دیگر یافت نمی‌شود و شاید همین سبب شده است برخی در این مباحث ابراز تردید کنند.

۴. تذکرة خواصّ الامة في خصائص الائمة معروف به تذکرة الخواصّ، نوشته یوسف بن قزواغلی بن جوزی مشهور به سبط ابن جوزی (م. ۶۵۴ق)؛ در این کتاب که آن را به نام‌های دیگری نیز می‌شناسند، به زندگانی دوازده امام (علیهم‌السلام) به علاوه حضرت خدیجه (علیها‌السلام) و حضرت فاطمه (علیها‌السلام) پرداخته شده است. بیشترین حجم این کتاب مربوط به زندگی سه امام نخستین به ویژه امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) است که دوران زندگی آن حضرت را با جزئیات بیشتری دربر دارد، اما پس از آن به اختصار به زندگی سایر امامان (علیهم‌السلام) تا امام دوازدهم پرداخته و بخش مختصری را نیز به زندگی امام عسکری (علیه‌السلام) اختصاص داده است. در این بخش، با اشاره به نام، کنیه، لقب، نام مادر، سال ولادت و وفات امام عسکری (علیه‌السلام)، بر عالم و ثقه بودن آن حضرت تأکید شده و روایتی از آن حضرت به نقل از پدران بزرگوارشان درباره حرمت شرب خمر آمده است.

۵. كشف الغمّة في معرفة الائمة، نوشته علی بن عیسیٰ اربلی (م. ۶۹۲ق)؛ این کتاب نیز شرح حال چهارده معصوم (علیهم‌السلام) را دربر دارد که با شرح حال رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) آغاز شده و پس از شرح حال حضرت فاطمه زهرا (علیها‌السلام) به شرح حال دوازده امام (علیهم‌السلام) پرداخته است. حدود ۳۰ صفحه از جلد دوم، از صفحه ۹۰۹ تا ۹۳۹ این کتاب به امام عسکری (علیه‌السلام) اختصاص دارد. پرداختن به گزارش‌های بیشتری از معجزات، تفصیل برخی از اخبار و اشاره به برخی از احادیث و سخنان امام هادی (علیه‌السلام)، از تفاوت‌های این کتاب نسبت به منابع پیشین است. وی در پایان این بخش، خلاصه‌ای از بخش مربوط به امام هادی (علیه‌السلام) از کتاب «اعلام الوری» را که پیش از این بدان اشاره شد، نیز آورده است.

۶. الدرّ النظیم فی مناقب الائمة الالهامیم،^۱ اثر جمال الدین یوسف بن حاتم عاملی (م. قرن ۷)؛ در این کتاب زندگانی چهارده معصوم (علیهم‌السلام) در چهارده باب مطرح شده است که باب سیزدهم آن به زندگی امام عسکری (علیه‌السلام) اختصاص دارد. در پایان کتاب برخی مباحث مانند فضایل خمسة طيبة، فضایل امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) و حضرت فاطمه (علیها‌السلام)، فضایل امام حسن و

۱. لهما میم جمع لهموم به معنای سخاوتمند و بخشنده و یا سخاوتمندان و بزرگان است (ر.ک: ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۵۵۵؛ بستانی، فرهنگ ابجدی، ترجمه مهیار، ص ۷۶۳).

امام حسین (علیه السلام)، بحثی درباره عترت و امامان (علیهم السلام) و بحثی درباره بنی عبدالمطلب و بنی هاشم در فصل‌های جداگانه‌ای در باب پانزدهم آمده است.

۷. مناقب الطاهرین، نوشته عمادالدین طبری (قرن ۷)؛ این کتاب به زبان فارسی نگاشته شده و زندگانی چهارده معصوم (علیهم السلام) را دربر دارد. چون به گفته خود مؤلف، وی در نظر داشته است بیشتر به مناقب و معجزات پردازد، از این رو از حوادث و وقایع زندگی امامان (علیهم السلام) کمتر سخن گفته است. پیش از ورود به شرح حال معصومین (علیهم السلام)، برخی مباحث به عنوان مقدمه مطرح شده است. محبت به امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و وجوب آن، شیعه و معنای آن، تقیه و مفهوم آن، خوارج و نابودی عمل آنان، محبت به امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) نشانه پاکی ولادت، برتر بودن آن حضرت بر انبیا و اوصیا و رستگار شدن شیعیان در روز قیامت، از جمله مباحث مقدماتی این کتاب است.

۸. الفصول المهمة فی معرفة الائمة، نوشته ابن صباغ مالکی (م. ۸۵۵ق)؛ این کتاب با مقدمه‌ای طولانی درباره مباهله و معنای اهل بیت (علیهم السلام)، در دوازده فصل به شرح حال دوازده امام (علیهم السلام) پرداخته است. در ذیل فصل اول که شرح زندگی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) را دربر دارد، در فصلی با عنوان «فصل فی ذکر البتول»، به زندگانی حضرت زهرا (علیها السلام) نیز اشاره شده است. پرداختن به بسیاری از فضایل و مناقب اهل بیت (علیهم السلام) از نگاه این نویسنده اهل سنت، به ویژه در برخی موارد که با گزارش‌های منابع شیعی مطابقت کامل دارد، از ویژگی‌های این کتاب است.

۳-۱-۳. منابع اختصاصی مربوط به زندگی امام عسکری (علیه السلام)

در میان آثار کهن و منابع نخستین، کتاب یا اثر مکتوب درباره امام عسکری (علیه السلام) بسیار اندک است. نجاشی پس از برشمردن آثار شیخ صدوق، از منبعی درباره امامان (علیهم السلام) به نام المصابیح یاد کرده که بخش مربوط به امام عسکری (علیه السلام) با نام المصباح الرابع عشر، ذکر من روی عن اُبی محمد الحسن بن علی (علیه السلام) معرفی شده است؛^۱ اما این کتاب، چنان‌که از نام آن پیداست، تنها درباره کسانی است که از امام عسکری (علیه السلام) روایت نقل کرده‌اند و بخش‌های دیگری از زندگی آن حضرت را دربر ندارد؛ علاوه بر آنکه این کتاب در دست نیست و تاکنون به چاپ نرسیده است.

۱. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۳۹۱.

نجاشی کتاب دیگری از شیخ صدوق با عنوان زهد ابی محمد الحسن بن علی علیه السلام معرفی کرده است^۱ که به ظاهر، بخش های بیشتری از زندگی امام عسکری علیه السلام را دربر دارد، اما این کتاب نیز در دست نیست.

کتاب های دیگری با عنوان مسائل ابی محمد و توقیعات از عبداللّه بن جعفر بن الحسین بن مالک بن جامع حمیری ابوالعباس قمی^۲ و مسائل لأبی محمد العسکری علیه السلام از محمد بن علی بن عیسی قمی^۳ نیز نگاشته شده اند و همچنان که از نامشان پیداست، پرسش و پاسخ و یا مکاتبه هایی با امام عسکری علیه السلام را دربر دارند، اما این آثار نیز در دست نیستند. بنابراین، عمده آثار و کتب تألیف شده درباره امام عسکری علیه السلام به ویژه به شکل مستقل، مربوط به دوره های اخیر و زمان معاصر است که در پیشینه تحقیق به آنها اشاره شد.

۳-۲. منابع روایی و حدیثی

بخشی از اطلاعات مربوط به امام عسکری علیه السلام در منابع روایی و حدیثی آمده که رسالت اصلی این منابع تاریخ نگاری نیست، اما به مناسبت مباحث مختلف، به بخش هایی از زندگی یا تعالیم و آموزه های آن حضرت پرداخته اند. منابعی که احادیث، سخنان و مواعظ اهل بیت علیهم السلام از جمله امام عسکری علیه السلام را دربر دارند نیز اطلاعات گوناگونی از زندگی امام عسکری علیه السلام را ارائه می کنند که منبع مهمی برای دوره های بعد به شمار می آیند. بیشتر این آثار در شمار منابع روایی و حدیثی اند که روایات فقهی، اخلاقی و اعتقادی را دربر دارند و به برخی از مهم ترین آنها اشاره می شود:

یکی از مهم ترین منابع حدیثی کهن، کتاب الکافی، اثر محمد بن یعقوب کلینی (م. ۳۲۹ ق) است که یکی از کتب اربعه شیعه است. این کتاب در زمان غیبت صغرا نوشته شده و شامل حدود ۱۶ هزار حدیث است و سه بخش کلی دارد: اصول، فروع و روضه؛ اصول کافی احادیث عقیدتی را دربر می گیرد، فروع کافی به روایات فقهی می پردازد و روضه کافی هم شامل

۱. همان جا.

۲. همان، ص ۲۲۰.

۳. همان، ص ۳۷۱.

مجموعه‌ای از احادیث مختلف است. کلینی در پایان کتاب الحجة در جلد یکم، پس از طرح مباحث مفصلی مربوط به حجت، نبوت و امامت، به اختصار شرح حالی از امامان (علیهم السلام) را نیز آورده است. یکی از دلایل اهمیت این بخش از کتاب کافی به سبب آن است که منابع دیگر، به ویژه در دوره‌های بعد، از این کتاب استفاده‌های فراوان برده‌اند. به جز این بخش، گزارش‌های متعدد و گوناگون دیگری در موضوعات مختلف مربوط به امام عسکری (علیه السلام) در ابواب مختلفی از الکافی وجود دارد که از اهمیت بسیاری برخوردار است.

منبع دیگر از کتب اربعه، کتاب مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه از شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق) است که حدود شش هزار حدیث را شامل می‌شود و موضوع آن مباحث فقهی و احکام عملی است. شیخ صدوق در این کتاب، احادیثی را آورده که صحیح می‌دانسته و خود براساس آنها فتوا می‌داده است. منبع سوم از کتب اربعه، تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه از شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) است که ۳۹۳ بخش و ۱۳۵۹۰ حدیث دارد و موضوع آن فقه است. شیخ طوسی این کتاب را در شرح و توضیح المقنعه شیخ مفید و به دستور وی نگاشته است. منبع چهارم از کتب اربعه، الاستبصار فیما اختلف من الاخبار نیز از شیخ طوسی است که این کتاب را پس از تهذیب الاحکام و به تقاضای برخی از شاگردانش نوشته است. او در این کتاب تنها روایات متعارض در مباحث گوناگون فقهی را جمع کرده است؛ از این رو، شامل همه مباحث فقهی نیست.

الامالی از شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق)، الامالی از شیخ مفید (م. ۴۱۳ق)، تحف العقول عن آل الرسول (علیه السلام) از ابن شعبه حرانی (م. قرن ۴)، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار (علیهم السلام) از قاضی نعمان مغربی (م. ۳۶۳ق)، الوافی از ملا محسن فیض کاشانی (م. ۱۰۹۱ق) که دربر دارنده تمام احادیث کتب اربعه شیعه و اولین جامع حدیثی در دوره متأخران است و بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار (علیهم السلام) از علامه مجلسی (م. ۱۱۱۰ق)، منابعی از این دست هستند. بحار الانوار به سبب ذکر مستند بیشتر روایت‌های منقول از امامان شیعه (علیهم السلام)، باب‌بندی موضوعات، شرح و بیان بسیاری از روایات، تحقیقات گوناگون کلامی، تاریخی، فقهی، تفسیری، اخلاقی، حدیثی و لغوی، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

۳-۳. منابع رجالی و تراجم

کتاب‌های تراجم و رجال از دیگر منابعی هستند که بخش‌هایی از زندگی امامان (علیهم‌السلام) از جمله امام حسن عسکری (علیه‌السلام) یا اصحاب و شاگردان آن حضرت را دربر دارند. کتاب *معرفة الناقلين عن الاثمة الصادقين* مشهور به *رجال الکشی* تألیف محمدبن عمر بن عبدالعزیز کشی (قرن ۴)، از نخستین و مهم‌ترین منابع رجالی برای شناخت راویان و اصحاب ائمه (علیهم‌السلام) از جمله امام عسکری (علیه‌السلام) است که تا زمان غیبت صغرا را دربر دارد. اصل این کتاب در دست نیست و خلاصه و گزیده آن با نام *اختیار معرفة الرجال* نوشته شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق) در دست است و اطلاعات بسیاری از راویان و اصحاب را ارائه می‌کند. پس از آن، کتاب‌های فهرست اُسماء مصتفی الشیعة مشهور به *رجال*، از نجاشی (م. ۴۵۰ ق)، *رجال و الفهرست* از شیخ طوسی، *خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال* از علامه حلی (م. ۷۲۶ ق)، *رجال* از ابن داود حلی (م. ۷۴۰ ق)، *نقد الرجال* از میرمصطفی تفرشی (زنده در ۱۰۴۴ ق)، *جامع الرواة* از میرزا محمد اردبیلی (تاریخ تألیف ۱۱۰۰ ق)، *تنقیح المقال فی علم الرجال* از عبداللّه مامقانی (م. ۱۳۵۱ ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعة* از شیخ آقابزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ ق) و *معجم رجال الحدیث* از سید ابوالقاسم خویی (م. ۱۴۱۱ ق) از این دست منابع هستند.

۴. روش‌شناسی تحقیق

روش این تحقیق به تناسب موضوع و امکانات موجود در این زمان، براساس جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات به روش کتابخانه‌ای خواهد بود؛ از این رو، کتاب‌ها، موسوعه‌ها، منابع تاریخی، نرم‌افزارهای علوم اسلامی و در پاره‌ای موارد، پایگاه‌های اینترنتی و اطلاعات الکترونیکی میدان مطالعه برای سامان دادن این تحقیق است.

براین اساس، با مراجعه به منابع دست‌اول تاریخی و منابع یادشده، ابتدا اطلاعات و گزارش‌های تاریخی جمع‌آوری می‌شود، سپس با مقایسه و بررسی گزارش‌های تاریخی با منابع دیگر و دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل این اطلاعات، مطالب مربوط به هر فصل سامان می‌یابد. در فصل‌های مختلف این کتاب، تحلیل‌های مطرح‌شده در نگارش‌های پیشین، بررسی می‌شوند و در صورت نیاز مورد بازبینی و نقد قرار می‌گیرند.

